

# МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



УДК 930(477.83/.86)

**Іван Куций**

доктор історичних наук, доцент,  
професор кафедри історії України, археології  
та спеціальних галузей історичної науки,  
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка  
(Тернопіль, Україна), kutsyy@ukr.net

## ОБРАЗИ СХОДУ Й ЗАХОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МІЖ РЕАЛЬНИМ ТА УЯВНИМ ПРОСТОРОМ

*Досліджується генеза концептів «Схід – Захід» як формули просторових і цивілізаційних уявлень в українській історіографії. Простежено еволюцію поглядів істориків на місце України у змістонаповненні цієї дихотомічної опозиції. З'ясовано співвідношення понять «Захід» та «Європа», «Схід» та «Азія» в українській і зарубіжній історичній думці. Проаналізовано їх змістове наповнення в історичних текстах. Розглянуто альтернативні інтерпретації просторових образів в українській гуманітарній науці та їх історичну генезу в текстах українських учених різних часових періодів. Запропоновано змістову характеристику основних цивілізаційних образів в українській геополітичній думці. Виявлено домінуючі впливи європоцентризму на цивілізаційно-просторові уявлення українських істориків. Окреслено український варіант орієнталізму як специфічного способу сприйняття та описування Сходу. Акцентовано увагу на довготривалій традиції української історичної думки «вписування» України в образи «Сходу» чи «Заходу», оскільки ці поняття сприймалися українськими істориками здебільшого як цілісні й однорідні просторові та цивілізаційні утворення. Простежено, що до початку ХХ ст. історики ототожнювали Україну переважно з одним із цих образів. Починаючи з 1920-х рр. поширення набуває напівабстрактна формула «Україна між Сходом і Заходом», яка залишається популярною й до сьогодні. Підсумовано, що в останнє десятиліття актуалізуються спроби деконструкції понять «Схід» і «Захід» – замість традиційної опозиції цих концептів деякі фахівці пропонують альтернативні цивілізаційні карти, в які «вписано» Україну та її історичне минуле. Відзначено тенденцію то трактування концептів «Схід» і «Захід» як «уявлюваних спільнот», «винайдених» інтелектуалами на певних історичних етапах. Перспективною теоретичною проблемою окреслено актуалізацію питання стосовно реальності (нереальності) таких просторово-цивілізаційних утворень, як «Схід» чи «Захід».*

**Ключові слова:** Схід, Захід, Європа, Азія, уявлена спільнота, ідентичність, історіографія.

Однією з актуальних та дискусійних в українській історичній думці ХХ ст. була парадигма «Україна між Сходом і Заходом». Пройшовши етап «державотворчого державошукання» (З.Когут) у 1990-х рр., вітчизняна історична наука активізувала пошуки місця України у системі просторових, культурних, геополітичних, цивілізаційних координат та образів. Виходячи зі зростаючої дослідницької динаміки названої проблеми, її очевидної складності, вважаємо за доцільне конкретизувати та узагальнити сучасні підходи у процесі вивчення просторово-цивілізаційних образів. Хоча стаття присвячена дослідженню генези образів *Сходу* та *Заходу* насамперед в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст., звертаємось і до відповідних інтерпретацій тих зарубіжних учених, чії праці й погляди мали вагомий вплив в українському інтелектуальному просторі.

Якщо в 1991 р. Я.Дашкевич твердив про проблему *Великого кордону* (тобто межі між європейською та неєвропейськими цивілізаціями) як «дискусійну, але мало дискутовану»<sup>1</sup>, в українській науці останнього десятиліття спостерігаємо зростання наукового інтересу (а іноді й своєрідну інтелектуальну моду) до тематичного комплексу «Україна між Сходом і Заходом». За слушним спостереженням Я.Грицака, сьогодні в нашій країні важко знайти доброго історика, який хоча б раз не писав на цю тему<sup>2</sup>.

Концепти *Схід* і *Захід* поставали базовою основою ментальних карт учених ще в епоху Просвітництва, оскільки до цього домінували уявлення в рамках дихотомічної опозиції *Північ – Південь*<sup>3</sup>. При цьому *Схід* та *Захід* мислилися як об'єктивно існуючі (реальні), внутрішньо цілісні, гомогенні просторові одиниці. Проте, як відомо, Е.Саїд довів, що *Схід* (зрештою, як і *Захід*) є інтелектуальним конструктом, створеним інтелектуалами Заходу з метою віднайти свою протилежність («іншого») й тим самим увиразнити власну («західну») ідентичність. «Позірна самоочевидність Сходу і Заходу, – стверджує В.Грибовський, – розсипалася після саїдівського визначення орієнталізму»<sup>4</sup>. Відомі міркування Л.Вулфа, згідно з якими за допомоги принципу «іншування» західноєвропейські інтелектуали в епоху Просвітництва «винайшли» також і концепт *Східна Європа* як образ «іншої» Європи: «напів-Європи» чи «напів-Азії». Завдяки працям зазначених авторів поняття *Схід* і *Захід* великою мірою почали сприйматися вже не як реальні цілості, а радше як інтелектуальні конструкти. Для їх характеристики доречним стало застосування концепту Б.Андерсона – «уявлена спільнота», тобто спільнота людей, члени якої не знайомі безпосередньо між собою, але належать до неї на підставі почуття *співпричетності*<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.СХХІІ: Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С.28.

<sup>2</sup> Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад // Його жс. Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад. – К., 2011. – С.291.

<sup>3</sup> Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.148.

<sup>4</sup> Грибовський В. Хитрість географічного розуму // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.511.

<sup>5</sup> Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001. – С.22.

Бінарна опозиція «Схід – Захід» належить до числа найважливіших компонентів у ментальних картах українських інтелектуалів модерної епохи. Ця опозиція включає у себе філософські, релігійні, географічно-просторові, геополітичні, історичні, соціальні та культурні смисли. На думку багатьох культурологів, ця умовна (уявлювана) смислова конструкція створена культурологічною думкою для типології світової культури й виражає дихотомію та відмінність різних моделей культурної ідентичності; вона виражає діалектику єдності та множинності світової культури як складної динамічної цілості<sup>6</sup>. Автор концепції «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтон тлумачить цю дихотомію як культурний поділ, в основі якого лежать відмінності у визначальних філософських принципах, системі цінностей і способі життя<sup>7</sup>.

Історично-культурна ідентифікація в координатах «Схід – Захід» була, за узагальненням Я.Грицака, наскрізною темою української інтелігенції від початку модерної епохи: «Про це сперечалися ще діячі Руської трійці в 1830–1840-х роках; цим переймалося покоління українських модерністів і модернізаторів на межі XIX і XX століть; у перші повоєнні роки це стало однією з головних дискусійних тем»<sup>8</sup>. Л.Окіншевич стверджував, що питання належності України до Сходу чи Заходу – найсуттєвіші, вузлові в українській історії, від їх вирішення залежить розв'язання всіх інших питань<sup>9</sup>. І.Колесник вважає, що дихотомію «Схід – Захід» в українському випадку не можна пояснити лише однією групою причин – геополітичних, економічних, культурних, історичних тощо. На думку дослідниці, цю проблему можна описати за допомогою концепту *двокультурність*<sup>10</sup>.

Цілком очевидно, що в українській, як і в європейській інтелектуальних традиціях, такі поняття, як *Захід*, *Схід*, *Європа*, *Азія* не є нейтральними, а несуть у собі виразно емоційне оцінне навантаження. Так, згідно з поширеними стереотипами, *Європа/Захід* виступає уособленням таких цінностей, як «цивілізованість», «свобода», «демократія», «індивідуалізм» тощо. Водночас образи *Сходу/Азії* (частіше включно з Росією) постають утіленням таких рис, як «деспотизм», «варварство», «колективізм». Згідно зі спостереженнями О.Гнатюк, українські дебати про національну ідентичність тісно пов'язані з проблемою дихотомії «Схід – Захід», або її більш заідеологізованого варіанту – «Європи й Росії»<sup>11</sup>. Шляхом приписування «східності» чи «західності», «європейськості» або «азійськості» українські історики творили свій власний автостереотип і водночас здійснювали «іншування» «чужих» спільнот. Звідси

<sup>6</sup> Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. – Москва, 2011. – С.334–335.

<sup>7</sup> Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л., 2006. – С.26.

<sup>8</sup> Грицак Я. Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою // Його ж. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004. – С.296.

<sup>9</sup> Окіншевич Л. Між Сходом і Заходом // Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. – Суми, 2011. – С.193.

<sup>10</sup> Колесник І. Двокультурність як феномен духовного світу українців // Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku. – Gdańsk, 2013. – S.94.

<sup>11</sup> Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С.66.

доречною є думка В.Грибовського, котрий пропонує «розгляд географії як тексту, а географічних понять як конструктів, що його наповнюють і, всупереч потугам сцієнтизації, вбирають в себе позанаукові образи»<sup>12</sup>.

Дихотомія просторового розмежування на *Схід* та *Захід* уперше простежується в епоху античності. Зокрема Геродот інтерпретував греко-перські війни V ст. до н.е. як конфлікт Сходу та Заходу. Входження цих понять у просторові уявлення пізньої античності І.Шевченко співвідносив із поділом пізньої Римської імперії на східну та західну частини<sup>13</sup>. Відвертий антагонізм між цими просторовими утвореннями він пов'язував із церковним поділом XI ст. та нападом хрестоносців на Візантію в 1204 р. Середньовічні ментальні карти членували простір по лінії «Південь – Північ», і лише за Просвітництва відбулося повернення просторової формули «Схід – Захід». Усвідомлене протиставлення Сходу та Заходу фіксується вже у працях Ш.Монтеск'є, Ф.Берньє, Г.В.Ф.Гегеля. Інтелектуали епохи модерну загалом розрізняли «західний» (приватна власність і цивільне право з обмеженою роллю держави) та «східний» (провідна роль державного апарату в усіх сферах життя суспільства) шляхи історичного розвитку доіндустріальних суспільств<sup>14</sup>.

У двоподілі на «Схід – Захід» українці, за словами І.Шевченка, «стали «Сходом» в західноєвропейських очах доволі рано – ще до поділу Польщі. Сталося так не тільки тому, що більшість українців сповідувала «східну віру» [...] Сталося так тому, що сама Польсько-Литовська держава, яку ще в XVI ст. Захід вважав своєю частиною, від середини XVII ст. і майже до середини XVIII ст. почала – безпідставно – розглядатися як приналежна до Сходу»<sup>15</sup>.

В українській історичній думці образи *Заходу*, *Сходу*, *Європи*, *Азії* постають у формі цілісних, монолітних, позачасових едностей, які мають свою виразну соціокультурну своєрідність. Зупинімося насамперед на питанні про неоднозначність та множинну взаємовиключність тлумачення цих понять у наукових працях. Доволі поширена, стереотипна думка багатьох українських істориків про тотожність «Сходу» з Росією. Так, львівський дослідник С.Кость у статті «Між Сходом та Заходом» хоча й визнає, що «Схід треба розуміти ширше», усе-таки змістовно наповнює це поняття російським складником<sup>16</sup>. Важко не погодитися з думкою О.Гнатюк, що в європейському дискурсі ідентичності Росія посідає місце «Іншого», яку «різними способами вилучають із царини «європейскости». Визначенням «азійська» з негативною конотацією Росію наділяють, починаючи від XVI ст.»<sup>17</sup>. В українській історичній думці

<sup>12</sup> Грибовський В. Хитрість географічного розуму... – С.513.

<sup>13</sup> Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С.2.

<sup>14</sup> Кризький С.Б., Павленко Ю.Б. Цивілізаційний розвиток людства. – К., 2007. – С.115.

<sup>15</sup> Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... – С.4–5.

<sup>16</sup> Кость С. Між Сходом і Заходом (Проблема історичної орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини XX ст.) // Вісник Львівського університету: Серія: Журналістика. – Вип.25. – Л., 2004. – С.260.

<sup>17</sup> Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.78.

Росія здебільшого сприймалася репрезентантами двох основних способів цивілізаційної ідентичності як антипод «Європи/Заходу». Проте якщо носії європейської ідентичності часто мислили Росію частиною цілісного «Сходу/Азії», то представники слов'янської ідентичності трактували її частиною лише «слов'янського» (або «православного») «Сходу» і протиставляли її іншому, «азіатському», «Сходу» – степовим кочівникам, мусульманському світу.

Л.Окіншевич *Схід* ототожнював зі східноєвропейським православним простором, тобто ареалом поширення візантійської культурної традиції. І.Лисяк-Рудницький із цього приводу зауважував, що поняття «Схід» («Орієнт») українські історики застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: «З одного боку, до світу східного християнства й візантійської культурної традиції, та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків»<sup>18</sup>. Історик обґрунтував, що ці два значення поняття *Схід* цілком відмінні, і з боку обидвох «Сходів» вплив на український історичний процес здійснювався у цілком інший спосіб.

Я.Дашкевич із цього приводу наголошував, що практика балансування «між європо- і москвоцентризмом довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід – це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт), Північ та Південь відсутні»<sup>19</sup>. Власне *Сходом* львівський історик позначав «територію поширення культур і цивілізації Азії», тобто все, що розташовано на схід і південний схід від України. Він уживав навіть вислів «справжній Схід», що підкреслює переконаність автора в об'єктивній реальності такого утворення.

І.Шевченко, загалом визнаючи умовність та історичну змінність поняття *Схід*, вів мову здебільшого про *візантійський Схід*. Стосовно Візантії, то він слушно зауважував, що остання «лежить не на схід, а на південь – чи навіть на південний захід – від Києва. Виходить, що, маючи на увазі вплив Візантії на Україну, ми повинні говорити не про вплив Сходу, а частини середземноморської цивілізації»<sup>20</sup>. І.Шевченко простежував, що поняття «Схід» у східноєвропейському фольклорі мало успадковану від пізньоантичного поганства позитивну конотацію, яка й збереглася в ранньому християнстві.

Н.Яковенко виділяє в українській історичній уяві три цілком різних життєпросторових образи *Сходу*: *візантійський Схід*, *російський Схід*, *тюркський Схід*. Кожен із цих «Сходів» залишив у вітчизняній історії «яскраві сліди, які химерно переміщувалися як між собою, так і з репліками “Заходу”»<sup>21</sup>. За слушним спостереженням дослідниці, в українській історіографії поняття *Схід* поступово «обростало» ідеологічною, культурною, просторовою семантикою.

Як відомо, в українському історієписанні *Схід* найчастіше ототожнювався з кочовим (переважно тюркським) *Степом*. Тут сформувалася традиція

<sup>18</sup> Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Його ж. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.3.

<sup>19</sup> Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом... – С.30.

<sup>20</sup> Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... – С.1.

<sup>21</sup> Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // Її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.363–364.



трактування цього простору як не просто «чужого», а найбільш «ворожого» простору стосовно решти «цивілізованого світу». У сприйнятті степового Сходу як «дикого», «відсталого» й «агресивного» життєпростору в українській історіографічній традиції сформувався власний інваріант орієнталізму. За слушним твердженням Я.Верменич, сприйняття Степу крізь призму небезпеки «стало альфою і омегою місцевого світосприйняття, а відтак і провідною ідеєю національних наративів». Дослідниця констатує у зарубіжній та українській науці вже розпочатий процес переосмислення феномену номадизму з урахуванням специфіки скотарських цивілізацій. Так, традиційне співвіднесення запорізьких козаків і кримських татар з осілою та степовою культурами «хибує на спрощення»<sup>22</sup>. Як бачимо, на сьогодні вже наявна тенденція до деконструкції описування минулого України в категоріях «східності» чи «західності».

Отже образи Сходу в українській історіографії вирізнялися широкою змістово-поняттєвою поліваріантністю: *Схід* артикульований не тільки у значенні *Азія*, *Степ*, *мусульманський світ*, але також як синонім *слов'янського світу*, *православного світу* чи *Візантії*. Загалом більшість варіантів рецепції Сходу поставали виявами орієнталістських світоглядних засад істориків. Український варіант орієнталізму відрізнявся від свого західноєвропейського аналога, оскільки, крім просвітницьких упереджень щодо Сходу як простору варварства, він мав ще й давніше джерело – спирався на українські козацько-літописні традиції сприйняття «бусурманського» Сходу як ворожого життєпростору. У модерну епоху провідний орієнталістський мотив «східної загрози» поставав значною мірою продовженням української історіографічної традиції, хоча й підсилений згодом впливами західноєвропейського орієнталізму<sup>23</sup>.

Як і у випадку зі *Сходом*, такою ж неоднозначною та суперечливою є ситуація зі вживанням поняття *Азія*. Загалом воно мало такі самі смислові конотації, що і *Схід*. Проте Л.Вулф застерігає, що «незважаючи на увесь свій запеклий орієнталізм, Просвітництво аж ніяк не прирівнювало беззастережно азійський континент із варварством»<sup>24</sup>. З *Азією* українські історики ототожнювали всі країни/народи мусульманського світу, а також кочові (іраномовні й тюркські) племена, народи та державні утворення. Представники європейської цивілізаційної орієнтації, крім цього, у зміст поняття *Азія* включали ще й Росію, яка часто виступала в їхніх історичних текстах головним репрезентантом «азіатчини». Для носіїв слов'янської ж цивілізаційної ідентичності Росія як складова (чи навіть ядро) *слов'янського світу* перебувала, звісно, поза *Азією*.

У соціокультурному означенні *Азії* найсуперечливіша ситуація поставала з Візантією. Так, упродовж «довгого ХІХ століття» теза про неї в

<sup>22</sup> Верменич Я. Українська ранньомодерна держава у «кордонному» контексті // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. – К., 2014. – С.98.

<sup>23</sup> Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль, 2016. – С.358–360.

<sup>24</sup> Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009. – С.497.

українській історичній думці як про цілком окрему й самостійну цивілізацію прочитується доволі слабо. Якщо історики слов'янської та європейської орієнтацій у цілому визнавали Візантію частиною *Сходу* (як антипод латино-католицького *Заходу*), то думку про належність її до *Азії* відчитати в їхніх працях доволі важко. Так само з різним ступенем чіткості прочитується думка про цивілізаційний зв'язок (насамперед церковно-релігійний, а також політичний) між Візантією і *слов'янським світом*. Ототожнення Візантії з Азією мало місце скоріше у просторово-географічному сенсі. Звідси суперечливість образу Візантії у цивілізаційних уявленнях українських істориків полягала в тому, що ця імперія/цивілізація однозначно маркувалася як «східна», проте з великими труднощами «вписувалась» в образ *Азії*. Тому *Схід* та *Азія* постають в цивілізаційних уявленнях українських істориків не зовсім тотожними поняттями: якщо *Схід* міг бути візантійським, російським (чи загалом слов'янським), тюркським, мусульманським, кочовим (степовим), то *Азія* могла бути представлена степовими кочовиками, мусульманським світом, Росією (для однієї з течій), але в більшості випадків – не Візантією.

Отже поняттями *Схід* та *Азія* українські історики могли позначати як цілісне і внутрішньо гомогенне утворення (тобто як синонім до котроїсь із локальних цивілізацій), так і надцивілізаційні (чи *поліцивілізаційні*) просторові утворення, що включають у себе декілька образів цивілізацій.

Неоднозначними в контексті сучасних потрактувань ментальних карт істориків постають також і поняття *Захід* та *Європа*. І.Шевченко вважав, що поняття «Захід» «уточнювати немає потреби, оскільки його географічний й культурний смисли збігаються»<sup>25</sup>. Він стверджував, що сьогодні поняття *Захід* треба розуміти ширше – «як світ у цілому». Як бачимо, учений не приховував європоцентричних засад свого світогляду. Звісно, що з подібними твердженнями не завжди можна погоджуватися.

Тема змістового наповнення образів *Заходу/Європи* активно дискутується власне «західними» вченими, а українська наука сьогодні жваво долучається до цих дискусій. Зрозуміло, що термін *Захід*, на відміну від *Сходу*, не містить таких антагоністичних і взаємовиключних дефініцій. Проте Н.Дейвіс застерігає від цілковитого ототожнення Заходу з Європою, адже *західна цивілізація* не поширюється на всю територію Європи й водночас вона утвердилася в багатьох позаєвропейських регіонах<sup>26</sup>. Британський історик нарахував понад десять основних способів розуміння концепту *західна цивілізація*: Римська імперія; християнський світ; католицький світ; протестантство; французький варіант; імперський варіант; марксистський варіант; перший німецький варіант (довоєнна концепція Центральної Європи); варіант БАСП (міжвоєнна концепція «білих англосаксів-протестантів» у США та Великобританії); другий німецький варіант (нацистський); американський варіант (повоєнний); євроваріант (післявоєнне (Західно-)Європейське Співтовариство)<sup>27</sup>.

<sup>25</sup> Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... – С.3.

<sup>26</sup> Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2006. – С.36.

<sup>27</sup> Там само. – С.39–42.

С.Гантінгтон зі свого боку стверджував: «На певному рівні Захід є єдиним. Однак що об'єднує не-західні суспільства, крім того, що вони є не-західними? [...] Єдність не-Заходу і дихотомія “Схід – Захід” – це міфи, творені Заходом. Ці міфи страждають недоліками орієнталізму [...] Світ надто складний, щоб його можна було просто у більшості випадків поділити [...] на Схід і Захід»<sup>28</sup>. Як бачимо, концепт *західна цивілізація* пройшов тривалу й суперечливу трансформацію та має значну кількість різночитань.

Дискусія про змістове наповнення поняття *Захід* знаходить відгуки й в українській історіографії. Так, Я.Грицак, розуміючи суперечливість та умовність концепту *західна цивілізація*, послуговується ним, мотивуючи це браком кращого терміна<sup>29</sup>. І.Лисяк-Рудницький уважав, що з українського погляду поняття «Захід» стосується Європи загалом. Україна є «західною» настільки, наскільки вона становить органічну складову європейської спільноти<sup>30</sup>. Слушним видається також методологічне спостереження цього вченого про те, що «коли модерні українці говорять про “Західню Європу”, вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до Наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, – добре або зле, – “Захід” в очах українського народу»<sup>31</sup>. В.Ващенко проілюстрував, що на ментальній карті М.Грушевського «ідеальний історичний простір “Заходу” з його “високим ціннісним забарвленням” включав в себе Німеччину, Італію та Францію; Польща на цій мапі є “транзитною” територією Заходу. А опозицією до Заходу виступає не все слов'янство, а лише Росія»<sup>32</sup>. У свідомості людей модерної епохи *Захід* означав прогресивні тенденції в історії людства, поставав джерелом універсальних цінностей.

Стосовно співвідношення понять *Захід* та *Європа*, то доволі поширеним є повне їх ототожнення. С.Гантінгтон уважав таке ототожнення невдалим. Польський дослідник просторових уявлень О.Галецький писав про це, як про підміну цілості частиною<sup>33</sup>. Як слушно твердив І.Лисяк-Рудницький, «не все, що географічно розташоване у Європі, належить до неї історично»<sup>34</sup>. На думку багатьох мислителів, поняття *Захід* включає у себе значно ширший простір, ніж *Європа*, зокрема й Північну Америку, Австралію та інші регіони, заселені вихідцями з Європи<sup>35</sup>. Можна погодитися з тезою, що «як дискурс ідентичності Європа є настільки розрідженою, що може означати абсолютно все і нічого»<sup>36</sup>. Важливо, що дослідники образу *Європи* відзначають майже постійну змінюваність її географічних кордонів на ментальних картах. Змістове наповнення цього образу (не у просторово-географічному,

<sup>28</sup> Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій... – С.27.

<sup>29</sup> Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом... – С.283.

<sup>30</sup> Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом... – С.1–2.

<sup>31</sup> Там само. – С.2.

<sup>32</sup> Ващенко В. «Ментальна географія» зламу XIX–XX ст.: конструювання М.Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії // *Historia – Mentalność – Tożsamość...* – S.88–89.

<sup>33</sup> Див.: Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом... – С.1.

<sup>34</sup> Там само. – С.2.

<sup>35</sup> Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій... – С.45.

<sup>36</sup> Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.70.



а у соціокультурному плані) традиційно виводять з античної спадщини та християнства, дещо рідше сюди включають ще й спадщину Ренесансу, інколи – Просвітництва. Проте в модерну епоху нерідко мали місце спроби заперечення ролі християнства як консолідуючого фактора Європи – така роль відводилася ідеї свободи. Поширення нейтрального терміна *Європа* як самоназви спільноти замість попереднього – «християнський світ» деякі дослідники пов'язують із релігійними конфліктами XIV–XVIII ст., котрі унеможливили конфесійно роз'єднаним народам мати спільну християнську ідентичність.

Поняття *Європа* включало у себе узагальнене коло уявлень про значення цінностей, історичної спадщини, про спільність історичного минулого. За спостереженням М.Геффернен, «Європа завжди являла собою неоднозначний і дуже зловживаний термін»; «символи та гімни “європеїзму” досі невідомі, і нам забракло мови – як у буквальному сенсі, так і кажучи образно – якою можна було б висловити якесь спільне почуття “європейськості”»<sup>37</sup>. На думку багатьох дослідників, як географічні, так і культурні та політичні параметри Європи залишалися відкритими для дискусій. «Географічна Європа, – читаємо в Н.Дейвіса, – завжди мала суперничати з уявленням про Європу як культурну спільноту, а за браком спільних політичних структур європейську цивілізацію можна було визначити лише за культурними критеріями»<sup>38</sup>. За словами О.Гнатюк, «Європа є дискурсом, що має значення як політичний та ідеологічний проект і стосується до дискурсу ідентичності»<sup>39</sup>.

У XVIII ст. термін «Європа» вживався у працях істориків у поєднанні з терміном «цивілізація». «Європейський вимір української ідентичності, – пише Я.Грицак, – є предметом особливої гордості багатьох українців. Вони трактують її як вхідний квиток до поїзда євроінтеграції. Поза їхньою увагою залишається, однак, той факт, що європейськість української ідентичності містить багато проблем. Виникає вона з того, що підставово західну формулу було перенесено в інший історично-культурний контекст»<sup>40</sup>. Український випадок, на думку автора, є типовим прикладом тенденції, коли модернізація означає й вестернізацію.

Важливими для сучасного дослідника є методологічні спостереження Н.Яковенко про структуру образу *Європи/Заходу* в українській історичній думці. Так, на ментальних картах вітчизняних істориків авторка виділила «розпливчастий» «Захід-взагалі» й Польщу як «транслятора» європейської культурної традиції в Україну – у моделях політичної культури, специфічних особливостях освіти, інтелектуальних пріоритетах, релігійних концептах. Дослідниця спостерегла в радянських істориків культури доби хрущовської «відлиги» «вельми курйозний образ роздвоєного Заходу», де, з одного боку, існує прогресивна Європа, звідки в Україну напливають нові культурні віяння, а з іншого – «феодално-реакційна Польща», котра

<sup>37</sup> Геффернен М. Значення Європи: Географія та геополітика. – К., 2011. – С.13, 10–11.

<sup>38</sup> Дейвіс Н. Європа: Історія. – С.25.

<sup>39</sup> Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.71.

<sup>40</sup> Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом... – С.292.

докладає всіх можливих зусиль, аби ці віяння в Україну не дісталися. Така форма рецепції *Заходу* породила на сторінках історичних праць, за словами Н.Яковенко, «доволі дивного мутанта – таку собі Європу поза часом і простором», «Європу-взагалі», звідки, либонь, за подувом вітру, мали надходити в Україну «передові віяння», не бруднячи своїх прогресивних крил об «реакційно-феодальну» Польщу<sup>41</sup>. Відзначимо, що спостережена Н.Яковенко суперечлива дихотомічна схема образів *Європи* та *Польщі* характерна і для українських істориків інших періодів. Важливо підкреслити, що поширена серед останніх теза про Україну як «забороло Європи» передбачає «відмежування від підозрілих ознак спорідненості з тими, хто живе по той бік бастіону». Самою логікою міркувань це вело до заперечення культурних контактів зі *Сходом* у принципі<sup>42</sup>.

Отже поняття *Схід* та *Захід* найчастіше виступають в українській історичній думці формами вияву цивілізаційної ідентичності. Проте в багатьох випадках їх застосування є проявом просторових уявлень найбільшого масштабу й найвищого рівня ідентичності, котрий можна означити як *надцивілізаційний, макрорегіональний*. Проблемність цього рівня ідентифікації полягає в тому, що в одних істориків ці поняття ототожнювалися з образом лише однієї цивілізації (наприклад, *Схід* = *Росія* або *мусульманський світ*; *Захід* = *Європа*), а в інших авторів у зміст цих понять могли включатися декілька цивілізаційних образів (*Схід* = *Росія* + *мусульманський світ* + *ковчовий Стен*).

Вагомим чинником актуалізації дискусії про «східність»/«західність» України у сучасній історичній думці став геополітичний фактор. У новоутвореній Українській державі перед політичною елітою, громадськістю та інтелектуалами постала непроста дилема геополітичного й культурно-цивілізаційного вибору у системі просторових координат «Схід – Захід», а якщо конкретніше – то між Росією та Європою. Після початку війни на сході України дане питання набуло першорядного значення в інтелектуальних і політичних колах. За таких обставин чимало науковців намагаються трактувати останні воєннополітичні конфлікти в Україні та й світі проявами «цивілізаційного конфлікту» між *Сходом* і *Заходом*. В українській інтелектуальній думці ця проблема вирішувалася далеко не однотайно. Аналогічну ситуацію констатують і на рівні масової свідомості, що дало підстави навіть стверджувати про цивілізаційний «розлом» чи «розірваність» України (С.Гантінгтон). Тому у соціогуманітарних науках потреба студій над цивілізаційною ідентичністю України спонукає дедалі частіше звертатися до даної тематики. Через це чимало вітчизняних філософів, історіософів, істориків, культурологів, політологів тощо беруть участь в обговоренні тематичного комплексу «Україна між Сходом та Заходом». Отже незважаючи на наукові віяння щодо делегітимізації цивілізаційного підходу, суспільно-політичні реалії нашої країни та світу сьогодні радше сприяють поширенню його елементів.

<sup>41</sup> Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»... – С.359.

<sup>42</sup> Там само. – С.343.

У сучасній Україні однією з визначальних ознак нормативної історіографії стала, за висловом В.Гончаревського, *євроінтеграційна парадигма*. Вона передбачає обґрунтування саме «західної» цивілізаційної, культурної, політичної ідентичності України та інтерпретацію її історичного минулого як складової європейського історичного процесу. Євроінтеграційна парадигма українських істориків обумовлена як зовнішньополітичним курсом держави, так і суб'єктивними прагненнями й симпатіями переважаючої частини інтелектуальної еліти. Значна частина українських істориків у своїх працях свідомо чи неусвідомлено здійснюють наукову легітимізацію зовнішньої політики України, беззастережно обґрунтовуючи її західну (європейську) належність.

Для багатьох українських істориків визначальним чинником у процесі культурно-цивілізаційної самоідентифікації є прагнення будь-якою ціною цивілізаційно відмежуватися як від колишнього СРСР, так і від теперішньої Росії. Особливо ця тенденція посилилась після початку воєнних дій на сході України. Тому пошуки вченими української цивілізаційної належності часто не позбавлені упередженого забарвлення, вони постають радше телеологічним «обґрунтуванням» і фактологічним наповненням наперед заданої думки. Не останню роль у процесі утвердження євроінтеграційної парадигми відіграла також ґрантова політика західних фондів, які не просто фінансують наукові проекти, а й визначають ідейне, проблемно-тематичне та методологічне спрямування спонсорованих ними досліджень. Як слушно відзначив В.Гончаревський, ідея європейської ідентичності України сьогодні претендує на роль новітнього національного історичного міфу<sup>43</sup>.

Попри цілковите домінування у сучасній українській історіографії отождолення України із *Заходом/Європою* в ній усе-таки мають місце численні спроби історіографічно позиціонувати Україну зі *Сходом*, а саме складовою цивілізацій, що соціокультурно збігаються з Росією. Сюди насамперед відносимо твердження про належність України до таких «цивілізацій», як *слов'янська, східнослов'янська, православна, євразійська, візантійська, російська, руська* (Київська Русь як самостійна цивілізація) тощо. Звісно, що у цьому проглядається вагомий вплив російської історичної думки. Проте навіть у таких інтерпретаціях українських учених здебільшого саме Україна (а не Росія) постає цивілізаційним центром «православно-слов'янського Сходу». Ця обставина дає підстави для твердження, що українська цивілізаційна думка не позбавлена оригінальності.

Стосовно прагнення представників східноєвропейських народів будь-якою ціною ідентифікувати себе із *Заходом*, то доречним видається спостереження І.Лисяка-Рудницького: «Серед народів східної половини Європейського континенту спостерігаємо одну чудну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, незахідноєвропейських)

<sup>43</sup> Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: Сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – С.151.

рис у їхньому національному обличчі. [...] Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами»<sup>44</sup>. Не можемо не взяти до уваги висновків Я.Грицака про те, що народи Центральної та Східної Європи мають у своїй інтелектуальній історії тенденцію «подавати себе та свою культуру як останній бастион Європи, за крайніми кордонами якого [...] розкинулися безкраї азійські простори»<sup>45</sup>. Два зазначених вище спостереження підтверджують, як бачимо, прояви живучості європоцентризму та комплексу меншовартості.

За висновками культурологів, смислова пара «Схід – Захід» має яскраво виражений характер соціокультурної та цивілізаційної дилеми «або – або». Доволі поширеними (навіть стереотипними) є уявлення про взаємовиключне змістове наповнення кожного з цих образів. Так, *Захід* і *Схід* інтерпретуються за допомогою цілого ряду смислових протиставлень: *демократія* та *деспотизм*; *наукове знання* й *інтуїція*; *розвиток* і *статичність*, *стабільність*; *модернізація* і *традиційність*; *індивідуалізм* та *колективізм*; *технологічне освоєння світу* – *гармонія з природою*. «Інтелектуальна напруга, – читаємо у Л.Вулфа, – що виникла в результаті безладного розміщення бінарних опозицій, робила хитросплетені об'єднання земель засадничо нестійкими»<sup>46</sup>.

Цілком слушними у цьому контексті видаються зауваження Я.Дашкевича про те, що український культуролог «вдивляється лише у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу – Схід і Південь»<sup>47</sup>. Аналогічно читаємо й у І.Шевченка, що українські історики «багато уваги приділяли осі Схід – Захід, від якої сьогодні залежить культурний розвиток України, що до осі Північ – Південь придивлялися порівняно мало [...] саме на цій осі лежить Москва, Візантія та її спадкоємниця, Османська імперія»<sup>48</sup>. Цей дослідник у дискусії про «східний»/«західний» характер української культури акцентував увагу на ще одній важливій обставині – брак прямого доступу й, відповідно, опосередкований, непрямий вплив як «східних», так і «західних» чинників на українські культурні й історичні процеси. Вітчизняний сходознавець-тюрколог О.Галенко у своїх методологічних спостереженнях зауважив, що *Південь* (як регіон України, і як вектор соціокультурних та цивілізаційних контактів) фактично випав із поля зору наших істориків, тобто він є «частиною України, але не частиною її історії»<sup>49</sup>.

Сучасні українські історики дедалі частіше стверджують, що традиційний двоподіл на «Схід» і «Захід» не може бути серйозним аргументом у новітньому

<sup>44</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом... – С.3.

<sup>45</sup> *Грицак Я.* Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою... – С.281.

<sup>46</sup> *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи... – С.497.

<sup>47</sup> *Дашкевич Я.Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом... – С.44.

<sup>48</sup> *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом... – С.8.

<sup>49</sup> *Галенко О.* Південь нагадує, що історію України час переписати // Схід і Південь України: Час, простір, соціум: У 2 т. – Т.1. – К., 2014. – С.54–75.

історієписанні. Тут ідеться і про принципову методологічну відмову від артикулювання цивілізаційними образами, і про спроби утвердити в науковому обігу цілком нові цивілізаційні мапи. Так, О.Галенко, замість традиційної тези про Україну «на межі між якимось Сходом та якимось Заходом» пропонує альтернативну концептуальну схему, за якою часо-простір України є ареалом контакту трьох цивілізацій: *степової* (кочовничої), *середземноморської* (землеробсько-торговельної) та *слов'янської* (землеробської)<sup>50</sup>.

Важливо наголосити, що українські історики кінця XVIII – початку ХХ ст. визначали власну просторову та цивілізаційну ідентичність цілковитим «включенням» свого етнонаціонального простору (Русі-України) в один із цивілізаційних образів, що автоматично означало повне «виключення» і протиставлення стосовно образу «іншої» цивілізації. Тобто ідентифікація здійснювалася за схемою: *Русь-Україна є або Сходом, або Заходом, або Слов'янщиною, або Європою*.

Починаючи з 1920-х рр., спостерігається поступова відмова від усталеного способу цивілізаційної самоідентифікації, тобто цілковитого ототожнення себе зі *Сходом* або *Заходом*. У цей час бінарна опозиція «Схід – Захід» поступово почала трансформуватися в тезу про певний метафізичний трикутник, усередині якого знаходиться територія України. Основними боками цього трикутника виступають «Схід» (Степ), «Захід» (Польща) та «Північ» (Росія)<sup>51</sup>. Тезу про навколоукраїнський життєпростір у формі трикутника представлено у працях львівських учнів М.Грушевського, насамперед С.Томашівського. Що стосується цивілізаційних уявлень самого М.Грушевського, то їх В.Тельвак оцінив як амбівалентні: деклароване прозахідництво історика поєднувалося з «історичним обвинуваченням Заходу в нищенні самотності української культури»<sup>52</sup>. Зі свого боку В.Липинський запропонував у 1925 р. формулу «Україна між Сходом та Заходом», яка, за словами М.Масненка, стала концепцією своєрідного «третього шляху» у цивілізаційних орієнтирах між Заходом і Сходом та різновидом української месіанської ідеї<sup>53</sup>. Ця концепція активно впроваджувалася в українській історіографії ХХ ст. та залишається популярною в інтелектуальних колах і по сьогодні. Як відзначає А.Атаманенко, реципієнти формули «Україна між Сходом та Заходом» (Б.Крупницький, І.Мірчук, В.Янів, І.Лисяк-Рудницький, І.Шевченко та ін.) сприйняли ідею синтезу в Україні східної (візантійської) й західної (європейської) культур. Проте вони наголошували водночас на європейській належності України – не тільки географічній, а й культурній<sup>54</sup>.

Якщо в часи «довгого ХІХ століття» *Схід* та *Захід* концептуалізувались як цілком самодостатній, ізольований життєпростір, то в міжвоєнній

<sup>50</sup> Там само. – С.70–74.

<sup>51</sup> Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»... – С.334–335.

<sup>52</sup> Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Historia – Mentalność – Tożsamość*... – S.302.

<sup>53</sup> Масненко В. Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В'ячеслава Липинського // *Ibid.* – S.322.

<sup>54</sup> Атаманенко А. Концепція Україна між Сходом і Заходом у дослідженнях членів Українського історичного товариства з давньої історії України // *Ibid.* – S.377.



десятиліття формула цивілізаційної ідентичності передбачала відкритість України щодо зовнішніх цивілізаційних впливів. Із цього приводу Я.Грицак зазначає: «Україну не вдається концептуалізувати суто в категоріях “або – або” – завжди залишається бодай мінімальна можливість компромісної формули “і – і”. [...] У суперечці між двома поглядами “або – або” правда лежить десь посередині, тобто у просторі “і – і”»<sup>55</sup>. Л.Окіншевич обґрунтував тезу, що «Україна лежала в просторі зіткнення двох цивілізацій і була територією переходового типу, ми ніколи не знайдемо 100% приєднання жодної з її частин до того чи іншого культурного комплексу. Західня Україна ніколи не була 100% країною Заходу і Східна – 100% країною Сходу Європи»<sup>56</sup>.

Як бачимо, в українському історієписанні наявна тривала традиція артикулювання такими просторовими та цивілізаційними образами, як *Схід* і *Захід*. Варіанти змістового наповнення кожного із цих понять в українських історичних текстах є досить суперечливими, а *Сходу* – ще й взаємовиключними. Їх уживання позначене глибоким впливом європоцентрично-просвітницької ментальної мапи з її дихотомією «цивілізованість/варварство». Ці поняття несли у своєму змістонаповненні виразне емоційне чи оцінне навантаження: «вищість», «нижчість», «розвинутість», «відсталість», «цивілізованість», «дикість» чи інші конотації.

Аналіз генези історіографічних образів *Сходу* чи *Заходу* приводить нас до думки, що ці поняття не відповідають якимось споконвічним і реально існуючим суб'єктам історичного процесу, а є радше продуктом мислення інтелектуалів, насамперед істориків. Звідси популярні ідеологеми про начебто генетично обумовлену, «природню» чи «прадавню» належність України до *Сходу* чи *Заходу*, позбавлені наукового підґрунтя. Уписування України у ці (над)цивілізаційні образи (тобто уявлення про українську «західність» чи «східність») було історично набутиим і змінним результатом соціальних та інтелектуальних процесів.

Науково-інтелектуальні тенденції світової (як і української зі значним запізненням) гуманітаристики останніх десятиліть сприяли рецепції *Сходу* чи *Заходу* радше як «уявлених» і «винайдених» інтелектуальною думкою образів. Тобто йдеться про повне заперечення наукової легітимності цивілізаційного підходу. Проте в українській науці досі переважає тенденція сприйняття *Сходу* та *Заходу* як усе-таки реально існуючих культурно-(над)цивілізаційних утворень. Останній підхід в українському історієписанні містить дві основних версії застосування цих понять стосовно українського минулого: цілковите визнання «західної» чи «східної» культурно-цивілізаційної «прописки» України або позиціонування її напівабстрактною тезою «Україна між Сходом та Заходом». Популярності «східно-західного» інструментарію в осмисленні української історії не завадила та обставина, що зарубіжні та вітчизняні вчені на сьогодні вже аргументовано

<sup>55</sup> Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом... – С.294.

<sup>56</sup> Окіншевич Л. Між Сходом і Заходом... – С.193.

довели спрощеність, схематизм, телеологізм чи інші ознаки наукової нелегітимності винятково «західної» або «східної» парадигм позиціонування історичного образу України. Варта уваги ще одна помітна тенденція сучасної української історіографії – деконструкція власне «східно-західного» векторів потрактування історії України в поєднанні з пропозицією накреслити альтернативні мапи цивілізаційної належності (чи поділу) явищ української історії. Тобто йдеться про відмову від традиційних концептів *Схід* і *Захід* та переписування й увиразнення цивілізаційних мап.

Окреслена історіографічна ситуація свідчить про те, що українські історики здебільшого артикулювали поняття *Схід* та *Захід* без належного осмислення їх змістової сутності. Як наслідок – різночитання цих понять спричинило не тільки наукові дискусії, а й непорозуміння, термінологічний хаос. Звідси, для науковця-історика напередодні емпіричного застосування «східно-західної» термінології щодо явищ українського минулого доцільно попередньо конкретизувати власний спосіб розуміння «східності» чи «західності». Очевидно, що таку ситуацію не можемо вважати сприятливою для наукових пошуків. Тому відмову багатьох сучасних науковців від «східно-західної» термінології на користь альтернативної, а також спроби конкретизації культурно-просторових мап уважаємо продуктивними шляхами розв'язання проблеми.

Українські науково-інтелектуальні дискусії з приводу цивілізаційних образів *Сходу* чи *Заходу* залишаються достатньо слабо інтегрованими в аналогічну проблематику зарубіжної гуманітаристики. Тут радше фрагментарно враховано досягнення іноземних учених у цій царині. З іншого боку, українська інтелектуальна думка містить досить тривалу історію дискусій із приводу «східно-західної» належності України. Ґрунтовна історіографічна рефлексія щодо них могла б дати цінні спостереження теоретико-методологічного характеру стосовно функціонування образів *Сходу* чи *Заходу*. Не тільки географічно-просторове розташування «на межі», але й ментально-психологічна та ідентифікаційна «розірваність» України між уявлюваними образами *Сходу* й *Заходу* дають шанс вітчизняній гуманітаристиці сказати своє вагоме слово в дискусіях про (не)реальність таких утворень, як *Схід* і *Захід*. Цінність українського досвіду осмислення та студіювання «східно-західної» тематики обумовлена ще й тією обставиною, що тут мав місце досить широкий спектр різних (зокрема і взаємовиключних) способів цивілізаційної самоідентифікації та навіть зміна цивілізаційної ідентичності окремими істориками. Проте цей джерельно-аналітичний потенціал української історіографії по сьогодні ще не реалізований.

## REFERENCES

1. Anderson, B. (2001). *Uivleni spilnoty: Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Atamanenko, A. (2013). Kontseptsiiia Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom u doslidzhenniakh chleniv Ukrainського Istorychnoho Tovarystva z davnoi istorii Ukrainy. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
3. Vashchenko, V. (2013). «Mentalna heohrafiia» zlamu XIX–XX st.: konstruiuvannia M.Hrushevskym «idealnoho prostoru» Yevropy, Ukrainy ta Rosii. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
4. Vermenych, Ya. (2014). Ukrainska rannomoderna derzhava u «kordonnomu» konteksti. *Rannomoderna Ukraina na perekhrestii tsyvilizatsii, kultur, derzhav ta rehioniv*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vulf, L. (2009). *Vynaidennia Skhidnoi Evropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Halenko, O. (2014). Pivden nahadiue, shcho istoriiu Ukrainy chas prepysaty. *Skhid i Pivden Ukrainy: Chas, prostir, sotsium, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hantington, S.P. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Heffernen, M. (2011). *Znachennia Yevropy: Heohrafiia ta heopolityka*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Honcharevskyi, V.E. (2011). *Tsyvilizatsiinyi pidkhid do istorii: Suchasnyi ukraïnskyi dosvid (1991–2009)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hnatiuk, O. (2005). *Proshchannia z imperiieiu: ukraïnski dyskusii pro identychnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hrybovskyi, V. (2010/2011). Khytrist heohrafichnoho rozumu. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky, 5*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Hrytsak, Ya. (2004). Nedoevropa: Zakhidni mandrivky Skhidnoiu Evropoiu *Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom: Istorychni eseï*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Hrytsak, Ya. (2011). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: stara istoriia na novyi lad. *Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom. Stara istoriia na novyi lad*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Dashkevych, Ya.R. (1991). Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (XIV–XVIII st.). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka, CCXXII: Pratsi istoryko-filosofskoi sektsii*. Lviv. [in Ukrainian].
15. Deivis N. (2006) *Yevropa: Isteriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kolesnyk, I. (2013). Dvokulturnist yak fenomen dukhovnoho svitu ukraïntsiiv. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
17. Kolesnyk, I. (2012). Mentalne kartohrafuvannia ta profesiia istoryka: mizh ratsionalnym i uivlenym. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal, 5*. [in Ukrainian].
18. Kondakov, Y.V., Sokolov, K.B., Khrenov, N.A. (2011). *Tsyvilizatsionnaia identychnost v perekhodnuii epokhu: kulturologicheskii, sotsiologicheskii i iskusstvovedcheskii aspekty*. Moskva. [in Russian].
19. Kost, S. (2004). Mizh Skhodom i Zakhodom (Problema istorychnoi oriantatsii na storkinkakh zakhidnoukraïnskoï presy pershoï polovyny XX st.). *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia: Zhurnalistyka, 25*. Lviv. [in Ukrainian].
20. Krymskyi, S.B., Pavlenko, Yu.B. (2007). Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Kutsyi, I. (2016). Tsyvilizatsiinyi identychnosti v ukraïnskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu. Ternopil. [in Ukrainian].
22. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni eseï, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].

23. Masnenko, V. (2013). Ukraina, Polshcha, Rosiia u systemi tsyvilizatsiinykh koordynat: viziia Viacheslava Lypynskoho. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
24. Telvak, V. (2013). Rosiia ta Yevropa v istoriosofskomu dyskursi i istoriografichnii praktytsi Mykhaila Hrushevskoho. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
25. Shevchenko, I. (2001). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia. Lviv. [in Ukrainian].
26. Yakovenko, N. (2002). «Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom»: proektsiia odnii idei. *Yakovenko N. Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uivlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

**IVAN KUTSYI**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,  
Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology  
and Special Branch of Historical Science,  
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University  
(Ternopil, Ukraine), kutsyy@ukr.net

## THE IMAGES OF EAST AND WEST IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: BETWEEN THE REAL AND THE IMAGINARY SPACE

*The article investigates the origins of the concept of East – West as a formula of spatial and civilizational ideas in Ukrainian historiography. The evolution of the views of historians about the place of Ukraine in this dichotomous opposition has been analyzed. The correlation between the concepts of West and Europe as well as East and Asia in Ukrainian and foreign historical thought has been found. The meanings of the concepts of East and West in the historical texts have been analyzed. Alternative interpretations of spatial images in the Ukrainian Humanities have been compared. The historical genesis of spatial images in the texts of Ukrainian scholars of different epochs has been researched. The content characteristic of the main civilizational images of Ukrainian geopolitical thought has been provided. The main influences of Eurocentrism on Ukrainian historians' spatial views have been revealed. The Ukrainian version of Orientalism as a specific way of perceiving and describing the East is outlined. The Ukrainian historical thought has a long tradition of "ascribing" Ukraine to an image of the East or the West. These concepts were perceived by Ukrainian historians as holistic and homogeneous spatial and civilizational entities. By the beginning of the twentieth century historians had fully identified Ukraine with one of these images. Since the 1920s the semi-abstract formula "Ukraine between East and West" has become widespread, which remains popular until today. In recent years there is a tendency to deconstruct the concepts of East and West. Instead of the traditional East – West opposition some scholars offer alternative civilizational maps that incorporate Ukraine and its historical past. The tendency is that the interpretation of the concepts of the East and the West as "imaginary" communities that were "invented" by intellectuals. The question of the reality (or unreality) of such entities as East or West still remains a significant theoretical problem.*

**Keywords:** East, West, Europe, Asia, imagined community, identity, historiography.